

ΟΙ ΚΟΠΕΣ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΣΤΟΥΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΣΟΦΙΑ ΚΡΕΜΥΔΗ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ

Εντεταλμένη Ερευνήτρια στο Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας/ΕΙΕ*

Σε διάστημα διακοσίων περίπου ετών, από τις αρχές του 2ου έως τα τέλη του 1ου προχριστιανικού αιώνα, τα ελληνιστικά βασίλεια που διαδέχθηκαν τη βραχύβια αυτοκρατορία του Αλεξάνδρου στον ελληνικό χώρο και την Ανατολή προσαρτήθηκαν σταδιακά στο Ρωμαϊκό κράτος και μετατράπηκαν σε Επαρχίες του. Η εδαφική επέκταση της Ρώμης οδήγησε αναπόφευκτα στην κατάλυση της Ρωμαϊκής δημοκρατίας και στη δημιουργία της αυτοκρατορίας, με την επιβολή του μοναρχικού πολιτεύματος από τον Οκταβιανό, θετό γιο του Καίσαρα. Ο Οκταβιανός κατόρθωσε να επικρατήσει του Αντωνίου, ιδιοποιήθηκε τον τίτλο του Αυγούστου, δηλαδή Σεβαστού, και ως μονάρχης με αυξημένες αρμοδιότητες αναδιοργάνωσε το κράτος και τη διοίκηση των Επαρχιών.

Η στρατιωτική επέκταση της Ρώμης έγινε πολύ γρήγορα αισθητή στον πολιτικό και οικονομικό τομέα, καθώς ο οικονομικός έλεγχος και η εκμετάλλευση των νέων Επαρχιών πέρασε στα χέρια των Ρωμαίων. Οι δημοκρατικοί θεσμοί των πόλεων, στους οποίους είχε βασιστεί ο ελληνικός κόσμος, αποδυναμώθηκαν και η πολιτική ισχύς περιορίστηκε στα χέρια μιας μικρής μειοψηφίας. Οι πολεμικές αποζημιώσεις, οι έκτακτες εισφορές, η απομύζηση των οικονομικών πόρων κατά τη διάρκεια των αλληπάλλων στρατιωτικών αναμετρήσεων στα χρόνια της Δημοκρατίας, καθώς και ο περιορισμός του εμπορίου εξασθένησαν τις ελληνικές πόλεις, με αποτέλεσμα η οικονομική επιβάρυνση που απαιτούσε η ανάληψη αξιωμάτων να είναι πλέον απαγορευτική για το μεγαλύτερο μέρος των ντόπιων πληθυσμών¹.

---

* Μια πρώτη μορφή του παρακάτω κειμένου διάβασε η συνάδελφος κυρία Αντιγόνη Ζουρντζή την οποία και ευχαριστώ για τις παρατηρήσεις της.

1. Για την πολιτική ιστορία της όψιμης ελληνιστικής περιόδου μπορεί κανείς να συμβουλευθεί τον Ε. Will, *Histoire politique du monde hellénistique*, Nancy 1982², τ. 2. Για τις σχέσεις του ελληνισμού με την ανερχόμενη Ρώμη βλέπε τις διαφορετικές προσεγγίσεις των Ε. S. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, Berkley 1986 και J.-L. Ferrary, *Philhellénisme et impérialisme: aspects idéologiques de la conquête romaine du monde hellénistique de la seconde guerre de la Macédoine à la guerre contre Mithridate*, BEFAR 271, Rome 1988.

Εικ. 1: ΤΕΤΡΑΔΡΑΧΜΟ ΑΘΗΝΩΝ

Ε: Κεφαλή Αθηνάς

Ο: Γλαύκα πάνω σε αμφορέα

Α-ΘΕ, ονόματα αρχόντων

Όλη η παράσταση μέσα σε στεφάνι δάφνης

Συλλογή Alpha Bank

Υπό αυτές τις συνθήκες, η πληθωρική νομισματοκοπία που είχαν να επιδείξουν οι ελληνικές πόλεις στα κλασικά και πρώιμα ελληνιστικά χρόνια, ήταν φυσικό να ατονήσει². Μοναδική εξαίρεση στον ελληνικό χώρο αποτέλεσε η Αθήνα, η οποία με την υποστήριξη και την ενίσχυση της Ρώμης έθεσε σε κυκλοφορία ένα ανανεωμένο νόμισμα, γνωστό από την αρχαιότητα ως 'στεφανηφόρον' λόγω του στεφάνου δάφνης που περιέβαλε πλέον την καθιερωμένη παράσταση της γλαύκας στην οπίσθια όψη (εικ. 1). Τα

2. Το βιβλίο του Ad. Giovannini, *Rome et la circulation monétaire en Grèce au 2e siècle av. J.-C.*, Basel 1978, παρότι παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι σε πολλά σημεία ξεπερασμένο. Γενικά για την περίοδο αυτή: M. Crawford, *Coinage and Money under the Roman Republic*, London 1985. A.M. Burnett, M.H. Crawford (eds), *The Coinage of the Roman World in the Late Republic*, BAR 326 (1987).

‘στεφανηφόρα’ τετράδραχμα κυκλοφόρησαν ευρέως στις αγορές της Ανατολής και αποτέλεσαν το μοναδικό διεθνές ελληνικό νόμισμα έως τα μέσα περίπου του 1ου αι. π.Χ.³. Οι υπόλοιπες ελληνικές πόλεις ή τα Κοινά που συνέχισαν τη νομισματική τους παραγωγή στους όψιμους ελληνιστικούς χρόνους περιορίστηκαν σε μικρές κοπές με τοπική εμβέλεια. Πρόσφατες μελέτες εξάλλου έχουν δείξει πως, σε πολλές περιπτώσεις, οι κοπές αυτές είχαν ως κύριο στόχο τη χρηματοδότηση των πολεμικών αναμετρήσεων των Ρωμαίων στρατηγών, και κατά κύριο λόγο του πολέμου του Σύλλα με τον Μιθριδάτη⁴.

Η κατάκτηση του ελληνιστικού κόσμου από τους Ρωμαίους είχε ως φυσική συνέπεια τη σταδιακή εισαγωγή του δηναρίου στις αγορές της Ανατολής όπου κυκλοφόρησε ως ισοδύναμο της αττικής δραχμής. Το δηνάριο εισέρρευσε από τη Δύση τόσο μέσω του εμπορίου όσο και μέσω του Ρωμαϊκού διοικητικού μηχανισμού που το χρησιμοποίησε για τη μισθοδοσία του στρατού που στάθμευε στις Επαρχίες και φύλασσε τα σύνορα. Στα τέλη του 1ου αι. π.Χ. το δηνάριο είχε ήδη κυριαρχήσει στις αγορές της Μεσογείου και η πολιτική του Αυγούστου συντέλεσε καθοριστικά στην οριστική καθιέρωσή του. Ο Αύγουστος κατόρθωσε να

καταστήσει το ρωμαϊκό νόμισμα ελκυστικό και εξαιρετικά ανταγωνιστικό, αυξάνοντας την περιεκτικότητα των αργυρών και χρυσών υποδιαίρέσεων σε πολύτιμο μέταλλο και αναμορφώνοντας τις χάλκινες κοπές. Η πλήρης όμως αντικατάσταση των τοπικών αργυρών κοπών από το δηνάριο και η καθολική επικράτησή του στο έδαφος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας πραγματοποιήθηκαν σταδιακά και με διαφορετικούς ρυθμούς σε κάθε περιοχή. Η οικονομική ευρωστία των Επαρχιών και η δύναμη συνέχισης των τοπικών παραδόσεων έπαιξαν καθοριστικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία.

Στις πλούσιες και πολυάνθρωπες επαρχίες της Ασίας και της Αιγύπτου για παράδειγμα, παρά την ολοένα αυξανόμενη παρουσία του δηναρίου, αργυρές κοπές που ακολουθούσαν τοπικούς σταθμιστικούς κανόνες συνέχισαν να παράγονται κατά τους δύο πρώτους αιώνες της αυτοκρατορίας. Οι κοπές αυτές έφεραν το πορτραίτο του αυτοκράτορα και ήταν πάντοτε συμβατές και εύκολα ανταλλάξιμες με το ρωμαϊκό νόμισμα. Η δραχμή του Κοινού των Λυκείων, για παράδειγμα, καθώς και το αλεξανδρινό τετράδραχμο ισοδυναμούσαν με ένα δηνάριο ενώ το κιστοφορικό τετράδραχ-

3. Για τη χρήση του όρου ‘αργύριον στεφανηφόρον’ στις επιγραφές: L. Robert, ‘Les drachmes du Stéphanéphore à Athènes’, *Études de numismatique grecque*, Paris, 1951, σσ. 105-135 και του ιδίου, ‘L’argent d’Athènes stéphanéphore’, *RN* 1977, σσ. 34-45. Η βασική νομισματική μελέτη είναι της M. Thompson, *The New Style Silver Coinage of Athens*, N. York 1961, αλλά η χρονολόγηση που πρότεινε έχει πλέον αναθεωρηθεί. Συγκεντρωμένη νεότερη βιβλιογραφία για το θέμα της χρονολόγησης: I. Touratsoglou, *The Coin Circulation in Ancient Macedonia*, Athens 1993, σσ. 20, σημ. 12.

4. J. Warren, ‘The Achaian League, Sparta, Lucullus: Some Late Hellenistic Coinages’, στον τόμο: *Χαρακτήρ, Αφιέρωμα στην Μάντω Οικονομίδου*, Αθήνα 1996, σσ. 297-308.

μο της Μ. Ασίας ανταλλάσσονταν με τρία. Τα αργυρά αυτά νομίσματα κυκλοφορούσαν στο εμπόριο παράλληλα με τα δηνάρια και γίνονταν δεκτά από τη ρωμαϊκή διοίκηση για την είσπραξη φόρων. Η επιβίωση των αργυρών τοπικών κοπών των πλουσιότερων επαρχιών επέτρεπε τη συνέχιση των τοπικών παραδόσεων υπό ρωμαϊκό έλεγχο και ταυτοχρόνως βοηθούσε την κεντρική εξουσία να εξοικονομήσει πόρους. Ως συμπλήρωμα των αργυρών κοπών επιβίωσαν και οι χάλκινες ελληνικές υποδιαιρέσεις, όπως οι οβολοί, οι χαλκοί, τα τρίχαλκα και τα τετράχαλκα. Και σε αυτές τις επαρχίες όμως η πολυμορφία αντικαταστάθηκε σταδιακά από την ομοιογένεια και οι ρωμαϊκές υποδιαιρέσεις επικράτησαν σε όλη την αυτοκρατορία⁵. Μια επιγραφή του 2ου μ.Χ. αιώνα από τη Σμύρνη, όπου αναφέρεται πως το ναύλο για τη διέλευση ενός πορθμού μετατράπηκε από 2 οβολούς σε 2 ασάρια, αποτυπώνει πολύ χαρακτηριστικά αυτή τη μεταβολή⁶.

Αντίθετα με ό,τι συνέβη στην Ανατολή, στις Επαρχίες της Αχαΐας και της Μακεδονίας, το δηνάριο επιβλήθηκε οριστικά παράλληλα με την ίδρυση της αυτοκρατορίας. Απελευθερωτικές επιγραφές από τη

Θεσσαλία τεκμηριώνουν την ύπαρξη μιας αυτοκρατορικής εντολής της εποχής του Αυγούστου που καθιέρωνε την ισοτιμία με την οποία ο τοπικός φόρος των 15 αργυρών Θεσσαλικών στατήρων μετατρέπονταν σε δηνάρια⁷.

Στη Μακεδονία, που αποτελεί και το κύριο θέμα της σημερινής παρουσίασης, οι αργυρές κοπές διεκόπησαν με τη μετατροπή της περιοχής σε ρωμαϊκή Επαρχία το 148 π.Χ.⁸ και η αγορά κατακλύστηκε από αθηναϊκά τετράδραχμα. Αλλά μερικά χρόνια αργότερα, στις αρχές του 1ου π.Χ. αιώνα, η ρωμαϊκή διοίκηση της Επαρχίας αναγκάστηκε να κόψει ένα νέο αργυρό νόμισμα για να αντιμετωπίσει πολεμικές, κυρίως, ανάγκες και συγκεκριμένα για να εξαγοράσει την ουδετερότητα των φιλοπόλεμων θρακικών φύλων την κρίσιμη περίοδο των συγκρούσεων με τον Μιθριδάτη. Τα νομίσματα αυτά, μια από τις εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις δίγλωσσων κοπών, έφεραν την επιγραφή ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ στην εμπρόσθια όψη και το όνομα του Ρωμαίου ταμία AESILLAS Q(uaestor) στην οπίσθια⁹ (εικ. 2). Τόσο τα αθηναϊκά τετράδραχμα όσο και αυτά του Aesilla σταμάτησαν να παράγονται γύρω στα μέσα

5. Για την επιβίωση των ελληνικών υποδιαιρέσεων και τη σχέση τους με τις ρωμαϊκές: C. Howgego, *Greek Imperial Countermarks*, London 1985, σσ. 52-60, K. Harl, *Coinage in the Roman Economy, 300 BC to AD 700*, Baltimore 1996, σσ. 97-124.

6. IGR IV, 1427. D. Klose, *Die Münzprägung von Smyrna in der Römischen Kaiserzeit*, Berlin 1987, σ. 113.

7. Για πρόσφατη συζήτηση των επιγραφών αυτών βλ. B. Helly, 'Le diorthoma d'Auguste fixant la conversion des statères thessaliens en deniers. Une situation de "passage à la monnaie unique"', *Topoi* 7 (1997), σσ. 63-91.

8. Για την Επαρχία της Μακεδονίας: F. Papazoglou, 'Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine', *ANRW* 7, 1, 2, σσ. 302-69.

9. R.A. Bauslaugh, *Silver Coinage with the Types of Aesillas the Quaestor*, New York 2000.

ΟΙ ΚΟΠΕΣ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΣΤΟΥΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

του 1ου π.Χ. αιώνα, και το μοναδικό αργυρό νόμισμα που κυκλοφορούσε πλέον στη Μακεδονία ήταν το δηνάριο¹⁰.

Με την οριστική επικράτηση του δηναρίου στα χρόνια της αυτοκρατορίας η νομισματική παραγωγή της Μακεδονίας περιορίστηκε στις χάλκινες κοπές των πόλεων και του Μακεδονικού Κοινού, που εξυπηρετούσαν τις περιορισμένες ανάγκες της τοπικής οικονομίας¹¹. Η Θεσσαλονίκη (εικ. 3) και

Εικ. 2: ΤΕΤΡΑΔΡΑΧΜΟ ΑΙΣΥΛΛΑ

Ε: Κεφαλή Αλεξάνδρου, ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ

Ο: Ρόπαλο, cista (= 'χρηματοκιβώτιο') και sella curulis

(= 'επίσημο κάθισμα') του ταμία

ΑΕΣΙΛΛΑΣ Q(UAESTOR)

Συλλογή Alpha Bank

10. I. Touratsoglou, *The Coin Circulation in Ancient Macedonia*, Athens 1993, πίν. IIa.

11. Για τις πόλεις της Μακεδονίας στους ρωμαϊκούς χρόνους: F. Parazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, BCH Suppl. 16, Athènes 1988. Γενικά για τη νομισματοκοπία τους: H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, Berlin 1906, τ. 3, 1 (στο εξής: AMNG, III, 1) και Berlin 1932, τ. 3, 2 (στο εξής: AMNG, III, 2), καθώς και A. Burnett, M. Amandry, Père P. Ripollès, *Roman Provincial Coinage*, τ. I, London-Paris 1992 (στο εξής: RPC I), A. Burnett, M. Amandry, I. Carradice, *Roman Provincial Coinage*, τ. II, London-Paris 1999 (στο εξής: RPC II). Ειδικότερες μελέτες περιλαμβάνουν: H.

Εικ. 3: ΑΣΣΑΡΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
Ε: Προτομή Καρακάλλα με δάφνινο στεφάνι
ΑΥ Κ Μ ΑΥΡ ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ
Ο: Νίκη που κρατά στεφάνι και κλαδί δάφνης
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ
Συλλογή Alpha Bank

η Αμφίπολη, που είχαν ήδη από την εποχή του Φιλίππου Ε' δική τους 'αυτόνομη' νομισματική παραγωγή, υπήρξαν και τα σημαντικότερα νομισματοκοπεία των αυτοκρατορικών χρόνων. Οι πόλεις αυτές διατήρησαν ένα προνομιακό πολιτικό και φορολογικό καθεστώς στα χρόνια της ρωμαϊκρατίας, κατακτώντας τον τίτλο της 'civitas libera'¹², ενώ η Έδεσσα, μια πόλη με λιγότερο ευνοϊκό καθεστώς απέναντι στη Ρώμη, έκοψε για πρώτη φορά νόμισμα την εποχή του Αυγούστου (εικ. 4). Η παλαιά λαμπρή πρωτεύουσα του Μακεδονικού βασιλείου, γενέτειρα του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου, η Πέλλα, είχε σχε-

Gaebler, 'Zur Münzkunde Makedoniens, IV. Makedonien in der Kaiserzeit' *ZfN* 24 (1904), σσ. 245-338. I. Touratsoglou, *Die Münzstätte von Thessalonike in der römischen Kaiserzeit*, Berlin 1988. Σ. Κρεμύδης-Σισλιάνου, *Η Νομισματοκοπία της Ρωμαϊκής αποικίας του Δίου*, Αθήνα 1996. Ε. Papaefthymiou, *Édessa de Macédoine. Étude historique et numismatique*, Athènes 2002.

12. Πλίνιος, IV, 36, 38.

ΟΙ ΚΟΠΕΣ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΣΤΟΥΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

δόν εγκαταλειφθεί τον 1ο π.Χ. αιώνα. Οι διαθέσιμες γαίες ώθησαν τον Αύγουστο να στείλει στην περιοχή αποίκους για μόνιμη εγκατάσταση και αυτοί έκτισαν μια νέα πόλη σε πολύ μικρή απόσταση από την ελληνιστική. Η νέα αυτή πόλη ονομάστηκε colonia Pellensis και έκοψε νομίσματα με λατινικές επιγραφές. Νομίσματα έκοψαν και οι υπόλοιπες ρωμαϊκές αποικίες της Μακεδονίας, οι Φίλιπποι, η Κασσάνδρεια και το Δίον, κέντρα που λειτούργησαν ως εστίες εκρωμαϊσμού, καθώς μετεμφύτευσαν τη λατινική γλώσσα και τους ρωμαϊκούς πολιτικούς θεσμούς στην περιοχή. Μέσα στα γεωγραφικά όρια της Επαρχίας της Μακεδονίας βρίσκονταν και μια πόλη με ιδιότυπο καθεστώς στα αυτοκρατορικά χρόνια, οι Στόβοι. Αυτή ανήκε στην κατηγορία των municipia, τίτλος που χαρακτήριζε ορισμένες πόλεις που θεωρούνταν ρωμαϊκές, αλ-

Εικ. 4: ΑΣΣΑΡΙΟ ΕΔΕΣΣΑΣ

Ε: Προτομή Μακρίνου με δάφνινο στεφάνι

Μ ΟΠΕΛ ΣΕΥ ΜΑΚΡΕΙΝΟΣ

Ο: Η πόλη της Έδεσσας στεφανώνει την καθιστή Ρώμη
ΕΔΕΣΣΑΙΩΝ

Συλλογή Alpha Bank

Εικ. 5: ΑΣΣΑΡΙΟ ΣΤΟΒΩΝ

Ε: Κεφαλή Σεπτιμίου Σεβήρου με δάφνινο στεφάνι
SEVERUS PIU AUGU

Ο: Νίκη που κρατά στεφάνι και κλαδί δάφνης
MUNICIPI[UM] STOBE[NSIS]

Συλλογή Alpha Bank

λά δεν ήταν αποικίες. Όπως και οι αποικίες έτσι και το municipium Stobensis έκοψε νομίσματα με λατινικές επιγραφές (εικ. 5). Όλες οι παραπάνω πόλεις, ανεξάρτητα από το καθεστώς τους, παρήγαγαν χάλκινα νομίσματα που ακολουθούσαν το ρωμαϊκό νομισματικό σύστημα και στη Μακεδονία, όπως και σε ολόκληρο τον ελληνόφωνο κόσμο, η βασική ρωμαϊκή χάλκινη υποδιαίρεση *as* ονομάστηκε ασσάριο¹³.

Λίγα μόλις χρόνια μετά την επικράτηση του Αυγούστου, τα τοπικά νομισματοκοπεία, τόσο στη Μακεδονία όσο και στις υπόλοιπες Επαρχίες, υιοθέ-

13. Ο όρος 'ασσάριον' μνημονεύεται σε επιγραφές της Μακεδονίας από τη Δερρίοπο (CRAI 1939, σσ. 221-230 Α, στ. 9-12, Β, στ. 8-11) και τη Βέροια (ΕΚΜ, Ι, αρ. 7, στ. 32).

τησαν το πορτραίτο του αυτοκράτορα στην μπροστινή όψη των χάλκινων νομισμάτων τους. Κατά πόσο η ενέργεια αυτή ήταν το αποτέλεσμα άνωθεν εντολής ή αποτελούσε πρωτοβουλία των πόλεων που έσπευδαν να μιμηθούν τη Ρώμη και να διακηρύξουν την υπακοή τους προς τον νέο μονάρχη, δεν είναι γνωστό. Αλλά γεγονός παραμένει πως ενώ το πορτραίτο επικράτησε στην μπροστινή όψη των ασσαρίων, απουσίαζε συχνά από τις μικρότερες υποδιαίρέσεις (εικ. 6). Ο κανόνας άρα δεν ήταν απόλυτος.

Η επιλογή των οπισθοτύπων που υιοθέτησαν οι πόλεις μάς επιτρέπει να ανιχνεύσουμε την επίσημη πολιτική τους απέναντι στη Ρώμη, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο παλαιότερες παραδόσεις τροποποιήθηκαν και μετεξελίχθηκαν στο πλαίσιο της νέας παγκόσμιας πραγματικότητας. Για τις αποικίες ειδικότερα, η νομισματική εικονογραφία αποτελεί συχνά μοναδικό τεκμήριο για την προέλευση των αποίκων καθώς και για την πολιτική τους απέναντι στο ντόπιο στοιχείο. Η παρουσία των στρατιωτικών λαβάρων σε νομίσματα των Φιλίππων¹⁴ και της Κασσάνδρειας¹⁵

υποδεικνύει κάτι που δεν παραδίδουν οι φιλολογικές μαρτυρίες, ότι δηλαδή οι πόλεις αυτές αποικίστηκαν από στρατιωτικούς. Η επιγραφή DIANA BAPHYRIA σε νομίσματα της αποικίας του Δίου με παράσταση Αρτέμιδος¹⁶ είναι ενδεικτική της πολιτικής προβολής και ενσωμάτωσης τοπικών λατρειών. Το επίθετο Βαφυρία μνημονεύει θεότητα που λατρευόταν στις εκβολές του ποταμού Βαφύρα, το ιερό της οποίας έχει βρεθεί στις πρόσφατες ανασκαφές¹⁷.

Ιδιαίτερα κατά τα πρώτα αυτοκρατορικά χρόνια, τα εικονογραφικά δάνεια από τη Ρώμη αλλά και η επίδειξη νομιμοφροσύνης προς τον αυτοκράτορα και την οικογένειά του χαρακτηρίζουν τις επιλογές των μακεδονικών πόλεων. Η προσωπική νίκη του Αυγούστου στη ναυμαχία του Ακτίου που έθεσε και τη βάση για τη μονοκρατορία του μνημονεύεται τόσο σε νομίσματα της Θεσσαλονίκης¹⁸ όσο και της Πέλλας¹⁹ ενώ γλυπτό σύμπλεγμα που απεικονίζει τον Αύγουστο να στεφανώνεται από τον θεοποιημένο Καίσαρα απαντά αυτούσιο σε κοπές της Αμφίπολης²⁰ και των Φιλίππων²¹. Η αυτοκρατορική λατρεία διαδόθηκε πολύ

---

14. *RPC*I, 1651.

15. *RPC*I, 1513.

16. *RPC*I, 1503.

17. Δ. Παντερμαλή, *Δίον. Η Ανακάλυψη*, Αθήνα 1999, σσ. 272-79.

18. *RPC*I, 1556.

19. *RPC*I, 1548.

20. *RPC*I, 1627-28.

21. *RPC*I, 1650, 1653, 1655. *RPC*II, 343-45.

Εικ. 6: ΗΜΙΑΣΣΑΡΙΟ ΔΙΟΥ, ΕΠΟΧΗ ΝΕΡΩΝΟΣ
Ε: Προτομή αλόγου COL DIENSIS
Ο: Δρεπάνι και αγγείο
Μουσείο Δίου

γρήγορα στις ανατολικές Επαρχίες και η Μακεδονία δεν αποτέλεσε εξαίρεση. Η θεοποίηση της Λιβίας, συζύγου του Αυγούστου και μητέρας του Τιβερίου, βρήκε ιδιαίτερη απήχηση στη Μακεδονία και η καθιστή μορφή της που κρατά στάχυα ή φιάλη²² αποτελεί μια ακόμα μαρτυρία για τη λατρεία της. Η προσωποποιημένη μορφή της Ρώμης, εξάλλου, απαντά συχνά σε νομίσματα της Αμφίπολης²³.

Οι παραστάσεις που υιοθετούσαν τη ρωμαϊκή προπαγάνδα και κολάκευαν τη Ρώμη ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένες κατά τον 1ο μ.Χ. αιώνα. Από την εποχή

22. *RPC*1, 1506.

23. *AMNG*, III, 2, πίν. 10, αρ. 7, 9.

του Δομιτιανού ωστόσο, οι τύποι αυτοί λιγοστεύουν και παρατηρείται μια στροφή σε παραστάσεις που παραπέμπουν στο ελληνικό παρελθόν των πόλεων, τάση που κορυφώνεται στα χρόνια του Αδριανού. Η περίπτωση της Πέλλας είναι χαρακτηριστική. Η πόλη αυτή χρησιμοποίησε καθαρά ρωμαϊκούς τύπους την εποχή του Αυγούστου και του Τιβερίου και στη συνέχεια διέκοψε τη νομισματική της παραγωγή για σχεδόν έναν αιώνα. Με την επανάληψη των κοπών στα χρόνια του Αδριανού, η πόλη επέλεξε ως οπισθότυπο τον Πάνα, μια θεότητα πολύ σημαντική για την ελληνιστική Μακεδονία αλλά και για την ίδια την Πέλλα (εικ. 7). Η παράσταση του Πάνα²⁴ τον 2ο μ.Χ. αιώνα

Εικ. 7: ΑΣΣΑΡΙΟ ΠΕΛΛΑΣ

Ε: Κεφαλή Γορδιανού Γ [IMP C GORDI]ANVS AVG

Ο: Πάνας κάθεται σε βράχο και κρατά λαγοβόλο

Στο έδαφος: Σύριγγα

[COL IVL A] UG PELLA

Συλλογή Alpha Bank

24. AMNG, III, 2, πίν. 19, αρ. 23-26.

ακολούθησε βέβαια την τάση της εποχής για πιο σύνθετες απεικονίσεις, καθώς ο θεός παριστάνεται καθισμένος σε βράχο με το λαγοβόλο και τη σύριγγα, σε μια δηλαδή πολύ πιο παραστατική απεικόνιση από αυτή των ελληνιστικών χρόνων²⁵. Αντίθετα με ό,τι συνέβη στην Πέλλα, που ήταν ρωμαϊκή αποικία, στην Αμφίπολη η παράσταση της Αρτέμιδος Ταυροπόλου που είχε πρωταγωνιστήσει στις ελληνιστικές κοπές της πρώτης μερίδος²⁶, διοικητικής ενότητας της ανατολικής Μακεδονίας με πρωτεύουσα την Αμφίπολη, επαναλήφθηκε στα χρόνια του Αυγούστου²⁷ και συνέχισε, σε διάφορες παραλλαγές, να αποτελεί την κεντρική επιλογή του νομισματοκοπείου. Ανάλογο παράδειγμα αποτελεί και ο τύπος του Άμμωνος Διός στα νομίσματα της Κασσάνδρειας²⁸ (εικ. 8). Η λατρεία του Άμμωνος Διός στην ελληνιστική Κασσάνδρεια θεωρείται πιθανή και πάντως είναι βεβαιωμένη στη γειτονική Άφυτι, όπου υπήρχε το περίφημο ιερό²⁹. Η Άφυτις, που μετά την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας εντάχθηκε στη χώρα της Κασσάνδρειας, είχε χρησιμο-

ποιήσει τον τύπο του Άμμωνος σε νομίσματα της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου (εικ. 9)³⁰.

Η επιλογή ελληνικών θεοτήτων ως νομισματικών τύπων σε αρκετές περιπτώσεις συνδεόταν με την αυτοκρατορική πολιτική. Η υιοθέτηση του τύπου του Ολυμπίου Διός στα χρόνια του Αδριανού στο Δίον θα πρέπει να συνδεθεί με τη λατρεία του Αδριανού, όπως δείχνει και η επιγραφή του εμπροσθοτύπου όπου ο αυτοκράτορας ονομάζεται Ολύμπιος³¹. Η αποπεράτωση του αρχαϊκού ναού του Ολυμπίου Διός από τον Αδριανό στην Αθήνα, όπου ο αυτοκράτορας λατρεύτηκε ως σύνναος του θεού, καθώς και η ταυτόχρονη ίδρυση του Πανελληνίου αποτέλεσαν μια πρωτοφανή ευκαιρία για πολυάριθμες πόλεις να του αφιερώσουν ανδριάντες. Ανάμεσα στις πόλεις αυτές, όπως παραδίδεται από την επιγραφή ενός σωζόμενου βάθρου, ήταν και η αποικία του Δίου³².

Οι δύο πρώτοι αιώνες υπήρξαν μια περίοδος ειρήνης και ευμάρειας για την αυτοκρατορία. Μέσα

25. *AMNG*, III, 2, πίν. 18, αρ. 27.

26. *AMNG*, III, 1, πίν. 2, αρ. 1-4, 10-13.

27. *RPC* I, 1626κ.ε.

28. *RPC* I, 1511, 1515-17; *RPC* II, 314, 316-17.

29. Ε. Γιούρν, 'Το ιερόν του Άμμωνος Διός παρά την Άφυτιν', *ΑΑΑ* 4 (1971), σσ. 356-67 και της ιδίας, 'Το εν Αφύτει ιερόν του Διονύσου και το ιερόν του Άμμωνος Διός', στον τόμο: U. Janzen (εκδ.), *Neue Forschungen in Griechischen Heiligtümern*, Tübingen 1976, σσ. 135-50.

30. *AMNG*, III, 2, πίν. 11, αρ. 13-23.

31. Κρεμύδης-Σισυλιάνου, ό.π., (σημ. 11) σσ. 48-51.

32. *CIL* III, Suppl. I, 7281=*CIL* iii, 548.

ΟΙ ΚΟΠΕΣ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΣΤΟΥΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

στον 3ο αιώνα ωστόσο η κατάσταση άλλαξε δραστικά. Οι βαρβαρικές εισβολές στα βόρεια και ανατολικά σύνορα έγιναν ιδιαίτερα απειλητικές, η κεντρική εξουσία αναγκαζόταν πλέον να δαπανά σημαντικά κονδύλια για τον στρατό, που απέκτησε μεγάλη δύναμη, η πολιτική κατάσταση αποσταθεροποιήθηκε ενώ παράλληλα το ρωμαϊκό νόμισμα υφίστατο συνεχείς υποτιμήσεις, οι τιμές ανέβαιναν και ο πληθωρισμός κάλυψε. Είναι χαρακτηριστικό ότι από την περίοδο αυτή σώζεται πληθώρα θησαυρών, τόσο από τη Μακεδονία όσο και από άλλες Επαρχίες του Ρωμαϊκού κράτους. Οι εμπόλεμες συνθήκες και η γενική ανασφάλεια ωθούσαν τους ανθρώπους να κρύβουν τις αποταμιεύσεις τους, τις οποίες, μέσα στη γενική

Εικ. 8: ΑΣΣΑΡΙΟ ΚΑΣΣΑΝΔΡΕΙΑΣ, ΕΠΟΧΗ ΝΕΡΩΝΟΣ

Ο: Κεφαλή Ἀρμῶνος Διός
COL IVL AVG [CASSANDRENSIS]
Συλλογή Alpha Bank

Εικ. 9: ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΑΦΥΤΑΙΩΝ

2ος αι. π.Χ.
Ε: Κεφαλή Ἀρμῶνος Διός
Συλλογή Alpha Bank

Εικ. 10: ΑΣΣΑΡΙΟ ΚΟΙΝΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ
Ε: Κεφαλή Αλεξάνδρου με διάδημα. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
Συλλογή Alpha Bank

Εικ. 11: ΑΣΣΑΡΙΟ ΚΟΙΝΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ
Ε: Κεφαλή Αλεξάνδρου με κράνος. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
Συλλογή Alpha Bank

αναταραχή, δεν κατάφεραν να ανακτήσουν³³. Παράλληλα, σε πόλεις που είχαν παραμείνει ατείχιστες για δύο τουλάχιστον αιώνες υψώθηκαν τείχη.

Η γενική αυτή ανασφάλεια οδήγησε, όπως πολύ συχνά συμβαίνει, σε μια στροφή στο παρελθόν. Ιδιαίτερα στη Μακεδονία, η λατρεία του Αλεξάνδρου γνώρισε μια πρωτοφανή διάδοση, και τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο και στη Βέροια γνωρίζουμε πως τελούνταν γιορτές προς τιμήν του Αλεξάνδρου, τα 'Αλεξάνδρεια'. Το κοινό των Μακεδόνων είχε χάσει προ πολλού την πολιτική σημασία του και παρέμενε

33. Σ. Κρεμύδη-Σισιλιάνου, 'Απόκρυψη θησαυρών σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης: Με αφορμή ένα μακεδονικό θησαυρό του 3ου αι. μ.Χ. στον τόμο: *Χαρακτήρ, Αφιέρωμα στην Μάντω Οικονομίδου*, Αθήνα 1996, σσ. 123-33.

μια θρησκευτική ένωση με κύριο σκοπό τη διάδοση της αυτοκρατορικής λατρείας και τη διοργάνωση αγώνων προς τιμή των αυτοκρατόρων. Στα νομίσματα του Κοινού του 3ου αιώνα παρατηρείται μια εικονογραφική έξαρση παραστάσεων που σχετίζονται με τον Αλέξανδρο³⁴. Το επικό παρελθόν της Μακεδονίας χρησιμοποιείται πλέον ως μέσο τόσο αυτοκρατορικής προπαγάνδας –οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες σπεύδουν να ταυτιστούν με τον Αλέξανδρο³⁵–, όσο και αυτοπροοδιορισμού της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας από τον ντόπιο πληθυσμό (εικ. 9, 10). Οι πόλεμοι των Ρωμαίων με τους Πάρθους στα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας στα χρόνια αυτά παραλληλίζονται με την περσική εκστρατεία του Αλεξάνδρου.

Η ραγδαία άνοδος των τιμών κατά τη διάρκεια του 3ου αιώνα αποτυπώνεται πολύ παραστατικά στις απελευθερωτικές επιγραφές από το ιερό της Μητέρας των Θεών στη Λευκόπετρα, λίγο έξω από τη Βέροια. Από τις χρονολογημένες αυτές επιγραφές προκύπτει πως το πρόστιμο για την παράβαση των απελευθερωτικών νόμων από τα τέλη του 2ου έως τις αρχές του 3ου αιώνα αυξήθηκε κατακόρυφα³⁶. Η ραγδαία άνοδος των τιμών επηρέασε, όπως ήταν φυσικό, και την αγο-

ραστική δυνατότητα των χάλκινων ασσαρίων. Στα μέσα του 3ου αιώνα, στη Θεσσαλονίκη, οι υποδιαιρέσεις των 2, 1 και ½ ασσαρίου έχουν πλέον εκλείψει και απαντούν μόνον οι υποδιαιρέσεις των 6 και 4 ασσαρίων³⁷. Οι επιγραφές πάνω στα νομίσματα αποδεικνύουν την ανατίμηση των χάλκινων αυτών κοπών, πιθανώς όμως το ίδιο να ίσχυε και σε άλλες πόλεις.

Λίγο μετά τα μέσα του 3ου αιώνα, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις οδήγησαν στον τερματισμό των κοπών των πόλεων της ανατολικής αυτοκρατορίας. Ο αντωνινιανός, το ρωμαϊκό αργυρό νόμισμα που είχε αντικαταστήσει το δηνάριο, με την ολοένα και χαμηλότερη περιεκτικότητα σε άργυρο, καθιστούσε την κοπή των τοπικών χαλκών λιγότερο αναγκαία αλλά και οικονομικά ασύμφορη. Καθοριστικότερος όμως παράγοντας υπήρξε η αποδυνάμωση των τοπικών αριστοκρατιών, της λεγόμενης βουλευτικής τάξης, και η μετατόπιση του ενδιαφέροντός τους προς τη Ρώμη, παράγοντας που τους οδήγησε να παύσουν να υποστηρίζουν οικονομικά τις τοπικές κοπές³⁸. Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν στη δημιουργία περιφερειακών νομισματοκοπειών που ελέγχονταν από το κέντρο, εξέλιξη που σηματοδοτεί μια εποχή κατά την οποία η

34. *AMNG*, III, 1, πίν. 4, αρ. 11-35, πίν. 5, αρ. 1-16.

35. Κ. Μπουραζέλης, *Θεία Λωρεά*, Αθήνα 1989, σσ. 38-51.

36. Ph. Petsas, M.B. Hatzopoulos, L. Gounaropoulou, P. Paschides, *Inscriptions du sanctuaire de la Mère des Dieux Autochtone de Leukopetra*, Αθήνα 2000.

37. Ι. Touratsoglou, *ό.π.*, (σημ. 11), σσ. 97-101.

38. Για το τέλος των τοπικών κοπών μετά τα μέσα του 3ου αι. βλέπε τις παρατηρήσεις των Howgego, *ό.π.* (σημ. 5), σσ. 98-99 και Harl, *ό.π.* (σημ. 5), σσ. 136-43.

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΤΗΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗΣ ΜΟΝΑΔΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

διοίκηση ασκείται πλέον πολύ πιο συγκεντρωτικά και επικεντρώνεται στο πρόσωπο του αυτοκράτορα. Οι υπερφυσικοί αδριάντες των αυτοκρατόρων, όπως το

κολοσσικό κεφάλι του Κωνσταντίνου που είδαμε πρόσφατα εκτεθειμένο στο Βυζαντινό Μουσείο³⁹, χαρακτηρίζουν τη νέα εποχή.

---

39. Για το κεφάλι του Μεγάλου Κωνσταντίνου από το Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης βλ.: *Γρες Βυζαντίου. Το Βυζάντιο ως Οικουμένη*, ΥΠΠΟ, Αθήνα 2001, σσ. 76-77, λήμμα 13.